



Protestantse
Kerk

Vindplaats van
geloof, hoop en liefde

Speelruimte gezocht

Protestantse visie op kerkgebouwen



discussienota voor gebruik in de Protestantse Kerk in Nederland

Inhoud

Woord vooraf	3
Inleiding	4
Inhoud nota	6
1. Theologische aspecten	7
2. Kerkelijke perspectieven	10
3. Maatschappelijke perspectieven	13
4. Keuzes maken: de toekomst van een kerkgebouw	15
5. Hoe verder?	18
Bijlage 1: Voorzet ontwikkelen lokale visie op kerkgebouw	19
Bijlage 2: Landelijk programma 'Toekomst religieus erfgoed'	21
Bijlage 3: Kerkordelijke bepalingen kerkgebouwen	22

Colofon

De nota 'Speelruimte gezocht. Protestantse visie op kerkgebouwen' is geschreven in opdracht van het moderamen van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland.

© Protestantse Kerk, 2021

De nota is geschreven door een werkgroep die als volgt was samengesteld:

- ir. Gerben van Dijk, adviseur maatschappelijk vastgoed
- ds. Willem-Jan de Hek (gemeentepredikant en architect)
- ds. Jos Aarnoudse (directeur VKB, Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer)
- dr. Jacobine Gelderloos (projectleider Dorpskerkenbeweging, dienstenorganisatie Protestantse Kerk)
- mr. Jaap Broekhuizen (jurist Protestantse Kerk en secretaris CIO-K)
- Ruud van den Broek (sr. adviseur kerkbeheer, dienstenorganisatie Protestantse Kerk)
- Ronald Bolwijn (beleidsmedewerker dienstenorganisatie Protestantse Kerk)

Als meelezers waren betrokken

- ds. Klaas van der Kamp (classispredikant Overijssel-Flevoland)
- ds. Betsy Nobel (gemeentepredikant en dorpskerkenambassadeur)
- Matthias Kaljouw (promovendus aan de Protestantse Theologische Universiteit).

De foto op de voorkant is gemaakt in de Protestantse Kerk in Vaals, onderdeel van de PG Maas-Heuvelland.

Woord vooraf

Ruim tien jaar geleden - in 2009 - werd voor het laatst binnen de Protestantse Kerk in Nederland op landelijk niveau een visiedocument vastgesteld over de betekenis van kerkgebouwen. In tien jaar tijd is er veel veranderd; in de kerk, maar ook daarbuiten. Soms was het voor kerkelijke gemeenten noodzakelijk om kerkgebouwen af te stoten of over te dragen aan provinciale stichtingen. Tegelijkertijd zien we bij kerkelijke gemeenten veel creativiteit in het anders gebruiken van kerkgebouwen - soms samen met maatschappelijke partners, of met nieuwe functies. Ook de overheid stimuleerde in de afgelopen jaren het zorgvuldig omgaan met kerkgebouwen als religieus erfgoed.

Kerkgebouwen anders gebruiken, anders inrichten, delen met andere partijen, afstoten in het uiterste geval ... Maar wat kan er nu eigenlijk wel en niet in de Protestantse Kerk? Dat is een vraag die niet zo makkelijk te beantwoorden is. Dat heeft ermee te maken dat er verschillende invalshoeken zijn om naar die vraag te kijken. Die hangen samen met geloof, theologie, financiële mogelijkheden en met hoe een kerkelijke gemeente naar haar eigen opdracht in de samenleving kijkt. Omdat al die invalshoeken tot verschillende antwoorden kunnen leiden, kan de betekenis en rol van een kerkgebouw van plaats tot plaats verschillen.

Bezinning belangrijk

Om de gemeenten van de kerk te stimuleren om op een zinvolle manier naar de mogelijkheden van het eigen kerkgebouw te kijken, gaf het dagelijks bestuur van de Protestantse Kerk - het moderamen van de generale synode - in 2019 opdracht om opnieuw met een landelijk visiedocument over kerkgebouwen te komen. Niet om het laatste woord daarover te spreken, wel om een aantal lijnen te schetsen die lokale geloofsgemeenschappen kunnen benutten om hun eigen visie op hun kerkgebouw(en) te ontwikkelen. Een document dat bovendien aan andere partijen - de overheid, andere kerkgenootschappen, de bouw- en vastgoedsector - duidelijk maakt welke overwegingen in een gemeente van de Protestantse Kerk een rol spelen, of anders gezegd het speelveld bepalen waarbinnen keuzes gemaakt worden.

Discussienota

Dit nieuwe document met de titel *Speelruimte gezocht* ligt nu voor u. Het is allereerst bedoeld als handreiking aan de gemeenten van de kerk. Maar het is ook een discussiestuk. De redactie van de nota stelt het op prijs als kerkenraden, als colleges van kerkrentmeesters hun ervaringen willen delen. Hun ervaringen met het gebruik van hun kerkgebouw, maar ook hun ervaringen met deze nota (en het toerustingsmateriaal dat beschikbaar wordt gesteld.) De reacties zullen we gebruiken voor een nieuwe versie van de tekst die in de generale synode van de Protestantse Kerk kan worden besproken en vastgesteld.

Tot slot

Deze nota is tot stand gekomen in 2020, een jaar waarin ook kerkelijke gemeenten te maken kregen met maatregelen vanwege de coronapandemie. Die maatregelen beperkten hen in het gebruik van hun kerkgebouwen; tegelijk werden zij erdoor uitgedaagd om naar nieuwe gebruiksmogelijkheden te zoeken. Omdat de nota tot doel heeft om voor meerdere jaren een kader te schetsen, hebben wij in de tekst van de nota geen specifieke aandacht besteed aan de coronapandemie. Tegelijk beseffen we dat de pandemie consequenties heeft voor kerkelijke gemeenten (en hun kerkgebouwen) die nu nog niet goed zijn te overzien. We hopen niettemin dat de nota vruchtbaar zal zijn voor het gesprek in kerk en gemeenten.

Namens de samenstellers van de nota *Speelruimte gezocht*,

Gerben van Dijk, voorzitter

Inleiding

Voorgeschiedenis

Kerkgebouwen spelen een centrale rol in het gemeentelven.¹ De vieringen vinden er plaats, en ook de meeste van de andere kerkelijke activiteiten: activiteiten voor de eigen gemeente en ten behoeve van de naaste omgeving: dorp, buurt of stad. Het eigendom en het beheer van een kerkgebouw betekenen een hele verantwoordelijkheid voor een kerkelijke gemeenschap. In de Protestantse Kerk in Nederland bepaalt een gemeente zelf hoe zij die verantwoordelijkheid vormgeeft.² Daarnaast is het zinvol wanneer ook op overkoepelend niveau wordt na- en meegedacht over de waarde van kerkgebouwen voor kerk en samenleving. Bijvoorbeeld omdat zo expertise en kennis ontwikkeld kunnen worden waar kerkenraden en colleges van kerkrentmeesters baat bij hebben, maar in toenemende mate ook omdat de overheid aan kerkelijke gemeenschappen vraagt om een visie op het gebruik en de bestemming van hun kerkgebouwen. Zo vormde het Jaar van het Religieus Erfgoed (2008) voor de Protestantse Kerk aanleiding om te komen tot de discussienota 'Een protestantse visie op het kerkgebouw'. Het themajaar bracht de discussie over de gebruiks- en toekomstmogelijkheden van kerkgebouwen in een stroomversnelling. De discussienota wilde in de Protestantse Kerk vooral 'een bezinning op gang brengen over de achterliggende motieven om ingrijpende keuzes over **kerksluitingen**³ te maken'. Bij het vaststellen van de nota⁴ besloot de generale synode onder andere bij de overheid aan te dringen op 'verruiming van de subsidiemogelijkheden voor instandhouding van monumentale kerkgebouwen'.

Actualiteit

Na tien jaar is er aanleiding om opnieuw naar de betekenis van het kerkgebouw voor kerk en samenleving te kijken:

- Binnen de Protestantse Kerk is het besef gegroeid dat bij het ontwikkelen van een toekomstvisie op kerkgebouwen de focus niet zozeer moet liggen op het afstoten van kerkgebouwen maar veeleer op zinvol gebruik en hergebruik. Zo is er een toenemende aandacht voor de betekenis van dorpskerken⁵, de waarde van monumentale stadskerken en voor het gezamenlijk gebruik van kerken met andere (verwante) organisaties.
- De overheid stimuleert het lokaal ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie op religieus erfgoed (gezamenlijk: de burgerlijke overheid én kerkgenootschappen). Achterliggende gedachte van de overheid is dat hiermee voorkomen kan worden dat monumentale kerkgebouwen in verval raken of bij het afstoten bestemmingen krijgen die onvoldoende passen bij de monumentale aard of het eigen karakter van de kerken.⁶

Met name de laatste ontwikkeling maakt het noodzakelijk dat gemeenten van de Protestantse Kerk **zelf een beknopte visie kunnen formuleren** op de toekomst van hun kerk(gebouwen).⁷ Want alleen dan zijn ze goed toegerust om mogelijke ontwikkelingen het hoofd te bieden, en zijn ze een zinvolle gesprekspartner voor de burgerlijke overheid en andere kerkgenootschappen in hun gemeente. Deze nota is bedoeld om als Protestantse Kerk in Nederland een beeld te schetsen waar een dergelijke visie uit zou kunnen bestaan. Daarmee is meteen het belangrijkste doel van deze nota gedefinieerd. Maar ook los van het

-
1. De 1.900 geloofsgemeenschappen in de Protestantse Kerk hebben samen 2.150 kerkgebouwen in eigendom, waarvan 1.225 monumenten (dat is 57%).
 2. Wel dient een gemeente rekening te houden met enkele kerkordelijke regels aangaande het beheer van kerkgebouwen. Zie bijlage 3 voor een samenvatting.
 3. Accentuering door de redactie van deze nota.
 4. De nota werd besproken en vastgesteld tijdens de generale synode van 7 november 2008.
 5. Te denken is met name aan de zogenoemde Dorpskerkenbeweging; zie bijvoorbeeld de publicatie *Sporen van God in het Dorp*, KokBoekencentrum Uitgevers, 2018.
 6. Tot en met 2021 stelt de landelijke overheid subsidie beschikbaar voor het vormen van dergelijke 'kerkenvisies'. Eind oktober waren er 140 burgerlijke gemeenten (van de 350) met een dergelijke kerkervisie.
 7. Te denken is daarbij aan een visie op 1 A4.

ontwikkelen van een lokale 'kerkenvisie' is het voor gemeenten van de Protestantse Kerk van belang om een langetermijnvisie te ontwikkelen op het gebruik en het beheer van hun kerkgebouwen. Dat geeft de meeste ruimte het kerkgebouw op een betekenisvolle manier in te zetten voor de doelstellingen van de gemeente, en het voorkomt dat (uiteindelijk) alleen financiële motieven de basis vormen voor besluiten.

Tot slot

In deze nota proberen we het bezit en/of het gebruik van een kerkgebouw vooral te zien als een **kans** voor een gemeente. Het is een waardevol bezit dat ingezet kan worden om van betekenis te zijn voor de pastorale, missionaire en diaconale roeping van een gemeente. Tegelijk realiseren we ons dat voor sommige gemeenten die kansen uit beeld zijn verdwenen en dat bijvoorbeeld verkoop of sloop van hun kerkgebouw de enige optie is.

Inhoud nota

Vooropgesteld: het is niet de bedoeling van deze nota om de omvangrijke nota van 2008 te herschrijven. Doel is eerder om bouwstenen te formuleren waarmee lokale geloofsgemeenschappen in het derde decennium van de 21ste eeuw beleid kunnen formuleren voor het gebruik en beheer van hun kerkgebouw. Dit is voor elke kerkenraad relevant, en zeker voor die kerkenraden die betrokken zijn bij bredere maatschappelijke bezinning op de toekomst van (hun) kerkgebouwen. Bovendien zullen we - na het inwinnen van feedback uit de gemeenten van de kerk (zie Woord vooraf) - aanbevelingen formuleren voor de generale synode die gemeenten van de Protestantse Kerk verder kunnen helpen om hun kerkgebouwen op een creatieve wijze in te zetten voor betekenisvol, toekomstgericht kerk-zijn.

Als eerste bouwsteen geven we een theologische reflectie op de betekenis van een kerkgebouw (**hoofdstuk 1**). We zullen zien dat dit onderzoeksveld volop in beweging is en dat er verschillende theologische aspecten een rol spelen, die ook tot verschillende beleidskeuzes kunnen leiden. Vanuit de gezamenlijke overtuiging dat God zelf aan het werk is in onze wereld zal iedere gemeente binnen de eigen kerkelijke en lokale context tot keuzes moeten komen.

Daarom kijken we in **hoofdstuk 2** ook naar de meer praktische overwegingen waar een kerkelijke gemeente voor staat (gebruiksmogelijkheden, beheer en onderhoud, financiën), en die mede sturing kunnen geven aan de keuzes die gemaakt dienen te worden.

In **hoofdstuk 3** belichten we een aspect dat daarin ook meespeelt, namelijk de betekenis van het kerkgebouw gezien vanuit de samenleving. Immers, kerken staan in dorpen, buurten en stadscentra, en maken daar (vaak al eeuwen) onderdeel uit van de leefgemeenschap die in de buurt van het gebouw woont. Het is zinvol om daar rekening mee te houden wanneer je de bestemming van een kerk wilt veranderen, en zeker als je de kerk ziet als kapitaal dat je kunt inzetten om als kerkelijke gemeente van betekenis te zijn voor je nabije omgeving.

In **hoofdstuk 4** beschrijven we vervolgens een denkkader om vanuit de drie invalshoeken uit de voorgaande hoofdstukken (theologisch, praktisch, samenleving) de 'speelruimte' te bepalen. Welke ruimte heeft een kerkenraad wanneer hij nadenkt over de toekomst van een kerkgebouw van de gemeente? In dit denkkader is - zoals gezegd - niet zozeer het afstoten van kerkgebouwen het uitgangspunt (al kan dat natuurlijk in de praktijk wel aan de orde zijn), maar veeleer het (financieel verantwoord) benutten van een kerk als vindplaats van geloof, hoop en liefde - niet alleen voor de gemeente die de kerk in gebruik heeft, maar voor iedere Nederlander die de kerk op zijn of haar pad vindt.

In **hoofdstuk 5** ten slotte vatten we de essentie van deze nota samen en formuleren we nogmaals de wens dat de gemeenten van de kerk met deze nota aan de slag gaan.

Deze nota bevat **drie bijlagen**:

- In bijlage 1 geven we een aanzet voor een stappenplan om tot een 'visie op de toekomst van ons kerkgebouw' te komen dat een gemeente van de Protestantse Kerk kan inbrengen in gesprekken met de lokale overheid.
- In bijlage 2 gaan we in op het overheidsproject 'Toekomst Religieus Erfgoed' en in het bijzonder op het deelproject 'kerkenvisie'.
- In bijlage 3 vatten we kort samen wat de kerkorde van de Protestantse Kerk zegt over het beheer van kerkgebouwen.

In aanvulling op deze nota publiceren we op de website van de Protestantse Kerk (bij 'Kerkbeheer') aanvullend toerustingsmateriaal dat kerkelijke gemeenten kunnen gebruiken om de inhoud van deze nota toe te passen op hun lokale situatie.

1. Theologische aspecten

Onze dorpen en steden vertellen een verhaal dat nooit af is. Het zijn net levende organismen. Zo worden ze in ieder geval wel vaak ervaren. We spreken over een dorp dat wakker wordt en we denken na over de ziel van de stad. Ook onze gebouwen vertellen een verhaal dat nooit af is. Architectuur heeft het vermogen om opvattingen in steen te vatten. Gebouwen laten soms de dominante wereldbeschouwing zien, of – als het oudere gebouwen betreft – ze maken zichtbaar welke wereldbeschouwing ooit dominant wás. Vaak zonder dat wij het zelf beseffen, nodigen gebouwen ons uit om op een bepaalde manier naar de wereld te kijken. Hoe zit dat eigenlijk met kerkgebouwen? Naar welke werkelijkheid verwijzen zij? In ieder geval kun je stellen dat ze de verkondiging van Gods Koninkrijk mogelijk maken. En zo belichamen ze een bepaalde visie op het leven. Maar wat gebeurt er eigenlijk als deze gebouwen een herbestemming krijgen? Is het verhaal dat ze vertelden dan afgelopen? Heeft zo'n gebouw haar zeggingskracht verloren?

Naar welke werkelijkheid verwijzen kerkgebouwen eigenlijk? In ieder geval kun je stellen dat ze de verkondiging van Gods Koninkrijk mogelijk maken. Als zodanig belichamen ze een bepaalde visie op het leven.

Het hoeft geen einde verhaal te zijn. Juist kerkgebouwen zijn vaak veel mensen dierbaar. Dat geldt ook mensen die geen deel uitmaken van de kerkelijke gemeenschap die in zo'n gebouw samenkomt of samenkwam. Zelfs als een kerkgebouw de deuren moet sluiten, biedt alleen die wetenschap al ruimte voor een volgend hoofdstuk, voor een wending in de verhaallijn. Een ander narratief, dat op een alternatieve manier recht wil doen aan de wereldbeschouwing die het oorspronkelijke gebouw wilde belichamen. Om die verhaallijn te ontdekken, is het goed om een theologische verkenning te starten. Welk verhaal willen onze kerkgebouwen eigenlijk vertellen? In deze nota willen we hier een begin mee maken, in de wetenschap dat het denken over een 'theologie van ruimte en plaats' nog volop in beweging is. Dit hoofdstuk wil dan ook vooral een aanzet tot gesprek zijn, en nadrukkelijk niet pretenderen een complete

theologische visie te verwoorden. Daarvoor is meer onderzoek en meer gesprek met elkaar en met allerlei betrokkenen nodig.

Ontmoeting

Wat zegt de Bijbel eigenlijk over heilige plaatsen? Vanaf het begin tref je er allerlei heilige plekken aan. Het zijn altaren, markeringspunten in de ruimte die verwijzen naar een bijzondere gebeurtenis: een ontmoeting tussen God en mensen. Elk altaar wijst een plaats aan waar zoiets bijzonders nogmaals gebeuren kan. De altaren vertellen een verhaal: God laat zich blijkbaar ontmoeten, midden in onze werkelijkheid. Als gelovige kun je de plaats opzoeken waar eerder zo'n ontmoeting heeft plaatsgevonden, en plaats je jezelf als het ware in de traditie die aan die plaats ontstaan is. Zelfs als het na verloop van tijd richting een centralisatie van de cultus in de tempel van Jeruzalem gaat, wordt deze verhaallijn levend gehouden. Bijvoorbeeld door het ontstaan van de synagogen: lokale plaatsen waar opnieuw ruimte kwam voor ontmoeting met God door middel van gebed, bestudering en uitleg van de Schriften. Deze verhaallijn werd daarnaast ook levend gehouden door de verhalen over de tabernakel, een heiligdom dat je kon verplaatsen. Het is een troostrijke gedachte dat wanneer God de ene vorm van heiligdom liet ophouden er dankzij de Geest weer een nieuwe vorm ontwikkeld werd. Steeds weer koos God ervoor om de mensen in hun eigen werkelijkheid te ontmoeten. Zo ontstond de basis voor een theologie van ruimte en plaats waarin onze werkelijkheid er volledig toe doet, en die zich onder invloed van het Nieuwe Testament verder zou ontwikkelen.

Het is een troostrijke gedachte dat wanneer God de ene vorm van heiligdom liet ophouden er dankzij de Geest weer een nieuwe vorm ontwikkeld werd.

De positie die Jezus inneemt ten aanzien van de tempel als religieus gebouw is bepaald niet eenduidig. Wel blijkt uit het Nieuwe Testament dat Christus uiteindelijk zélf de tempel is. De betekenis van de tempel als gebouw wordt door Jezus geminimaliseerd ten gunste van de incarnatie: in

plaats van een plek of een plaats wordt deze Mens de 'ontmoetingsplaats' met God. En de gemeente van Christus wordt tot een tempel van de Heer. Binnen de christelijke traditie zijn heilige plaatsen de plekken waar God en mensen elkaar in en rond Christus ontmoeten. Het zijn de plekken waar God spreekt, waar mensen op verhaal kunnen komen, en waar ook de ontmoeting met elkaar een belangrijke plek krijgt. Eigenlijk kan de hele aarde zo'n plaats van openbaring en daarmee dus heilig zijn. Aan de andere kant blijkt uit de Bijbel toch ook dat sommige plaatsen 'meer' heilig zijn dan andere. Bepaalde plekken worden *pars pro toto* (als deel voor het geheel) tot een heilige plaats. Het beloofde land voor de wereld, de tempel voor het gebied van de Israëlieten, het heilige der heilige voor de tempel. Een plaats is volgens de Bijbel nooit heilig uit zichzelf. Zij kan door het gebruik ervan geheiligd worden. Tot een afgezonderde plek die in dienst van God is gesteld.

Het heilige gebeurt

En zo zijn er ook vandaag talloze plekken waar het verhaal van God en mensen klinkt. Tegelijkertijd is er ook alle reden om te reflecteren op de vormgeving van deze plekken. Zo werden bijvoorbeeld veel hedendaagse kerkgebouwen gebouwd in de 20e eeuw. Het was een periode waarin stedenbouw en architectuur gedomineerd werden door een modernistische wereldbeschouwing. Dit liet zich vertalen in een rationele en functionele ontwerpbenadering. In het naoorlogse Nederland waren veel kerken nodig, en die werden dan ook gebouwd. Er waren ineens letterlijk heel veel 'plekken' nodig voor het deelnemen aan de (zondagse) eredienst. Dat leverde allerlei prachtige kerkgebouwen op, maar er werden ook minder aansprekende bouwwerken ontwikkeld. Met de teruggang van het kerkbezoek aan het eind van deze eeuw ontstond vervolgens een probleem. Wat te doen met deze kerken nu ze qua bezoekersaantallen niet meer nodig zijn? En wat gebeurt er als we ze gaan sluiten of herbesteden? Valt de 'heiligheid' van die plek dan ineens helemaal weg?

Het antwoord op die vraag hangt aan de ene kant samen met het gebouw. Maar er valt nog iets anders te zeggen, namelijk dat heiligheid ook een 'gebeuren' is. Het gebeurt in kerkgebouwen – maar evengoed daarbuiten. Als mensen, bijvoorbeeld na een bepaalde ervaring, een bijzondere betekenis en waarde aan een plek zijn gaan toekennen. Recente ontwikkelingen rond zogenaamde 'iconische

stadskerken' maken duidelijk dat bezoekers van kerken die zelf niet kerkelijk meelevend zijn, vaak wel een ervaring van het heilige kunnen hebben in deze markante gebouwen. Bovendien wordt wel gezegd dat juist deze iconische gebouwen van ons allemaal zijn, ze zijn van de samenleving als geheel. En dat geldt natuurlijk evenzeer voor allerlei markante dorpskerken.

Onze kerkgebouwen zullen altijd iets profetisch hebben. Ze mogen op geheel eigen wijze een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het goede leven voor Gods aangezicht.

Een heel relevante theologische vraag in dezen is of je dat heilige gebeuren zomaar kunt aanwijzen. Waar kun je het vinden, en waar niet? Op die vraag is het laatste antwoord nog niet gegeven. In ieder geval kun je dit zeggen: je kunt het heilige nooit fixeren. En als onze dorpen en steden een verhaal vertellen dat nooit af is, dan doen onze kerkgebouwen dat ook. Bij voorkeur vertellen zij een profetisch verhaal, en zijn ze als zaden in een akker die op geheel eigen wijze een bijdrage leveren aan de mogelijkheid en bloei van een rechtvaardige stad en aan de ontwikkeling van het goede leven. Inderdaad, een bijdrage aan dat dorp en die stad die als een organisme zijn. Dynamisch en voortdurend in beweging. Het sluiten van kerkgebouwen voor de eredienst betekent daarom niet dat alle heiligheid uit onze samenleving verdwijnt. Veeleer daagt deze trend ons uit om op zoek te gaan naar nieuwe vormen van heiligheid. Aan de ene kant binnen de muren van het kerkgebouw. En tegelijkertijd naar andere vormen van het heilige buiten deze zelfde muren. Waar zou God ons vandaag de dag nog meer willen ontmoeten?

Nieuwe wegen

Alles overziend willen we drie aspecten benoemen die een rol spelen bij de zoektocht naar het verhaal dat we met onze kerkgebouwen willen vertellen. In het vervolg van deze nota worden ze nog wat verder ingekleurd.

In de eerste plaats noemen we het aspect **heiligheid**. Het gaat in het verhaal van de kerkgebouwen over God die interacteert met de wereld. Kerkgebouwen zijn de plekken waar deze interactie merkbaar is, in de verkondiging van het evangelie en in dienst aan de wereld.

In de tweede plaats noemen we het aspect **gemeenschap**. Het verhaal van de kerk draait namelijk ook om ontmoeting met elkaar. Mensen zijn geschapen om in een reine relatie met God én met elkaar te leven. Kerkgebouwen zijn vanuit dit perspectief die plekken waar dit gebeuren zichtbaar wordt: waar mensen niet alleen met God maar ook met elkaar in verbinding worden gebracht, en waar zij oog en hart krijgen voor hun naaste in nood. In de derde plaats noemen we het aspect **persoonlijke ervaring**. Want het gaat in het verhaal dat kerken vertellen vaak ook gewoon over onszelf. En dat mag: wanneer wij een plek als heilig ervaren doet onze eigen beleving helemaal mee.

Waar werkt de Geest eigenlijk allemaal en wat zien we ervan? Dat zou wel eens een heel belangrijke vraag kunnen zijn bij de voortgaande bezinning op onze kerkgebouwen.

De ervaring van het heilige wordt in de christelijke traditie vaak gekoppeld aan woord en sacrament, maar tegelijkertijd weten we dat de Geest breder werkt. Waar werkt de Geest eigenlijk allemaal en wat zien we ervan? Dat zou wel eens een heel belangrijke vraag kunnen zijn bij de voortgaande bezinning op onze kerkgebouwen. We geloven dat de drie-ene God aan het werk blijft in de wereld, ook op die plaatsen waar een traditioneel kerkgebouw overbodig lijkt te worden. Kijkend naar het heilige vanuit het perspectief van een dynamische God, krijgen we de ruimte om opnieuw naar de betekenis, de functie en de rol van het kerkgebouw te kijken. Hoe kunnen onze gebouwen, of ze nu nog volledig functioneren of niet, wellicht in getransformeerde vorm tóch een zaadje in de akker zijn? Het zou zomaar kunnen dat de Geest nieuwe wegen wijst waarop een gebouw met een bepaalde nevenfunctie of wellicht in heel nieuwe rol in dienst van Gods Koninkrijk kan staan. Daar willen we blijvend naar op zoek. Omdat het verhaal van God met deze wereld nog steeds niet uitverteld is.

2. Kerkelijke perspectieven

De theologische reflectie uit hoofdstuk 1 laat vooral zien hoe je als gelovige naar de betekenis van een kerkgebouw kunt kijken. Daarbij zijn verschillende (protestantse) perspectieven denkbaar. Maar een kerkenraad heeft ook meer praktische overwegingen die hij zal willen meewegen wanneer hij visie of beleid formuleert voor zijn kerkgebouw: in welke mate is het kerkgebouw geschikt om de doelstellingen van de gemeente te bereiken, de activiteiten te herbergen die de gemeente belangrijk vindt? En ook: kan en wil de gemeente de kosten dragen die nodig zijn om het kerkgebouw in stand te houden? Die praktische overwegingen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Liturgische ruimte

Een belangrijke, zo niet de belangrijkste functie van een kerkgebouw is ruimte bieden aan de eredienst. In het ontwerp van de ruimte en het interieur van iedere kerk komt dit ook tot uitdrukking. Het gebouw doet als het ware mee met de liturgie. Dat begint vaak al buiten. De vorm van het gebouw, bouwkundige details en de plaatsing van de ramen. Binnen gaat het om de indeling, zoals de plaats van de preekstoel, het liturgisch centrum, interieurelementen, kerkelijke kunst en glas-in-loodramen. De bouwers en architecten hebben daarmee uitdrukking gegeven aan het karakter en de bedoeling van het gebouw. Dat is een belangrijk uitgangspunt, en je moet er als gemeente bijvoorbeeld rekening mee houden bij nevengebruik. Tegelijk verandert ook de liturgie. De manier waarop de eredienst gevierd wordt is niet onveranderlijk, gaat mee met de tijd waarin wij leven en geloven. Het ligt voor de hand om als gemeente af en toe na te gaan: past de ruimte waarin wij vieren (nog) bij de inhoud?⁸

Missionair en diaconaal

Een gemeente van de Protestantse Kerk heeft een missionaire en een diaconale roeping. Deze kunnen uiteraard op tal van manieren worden vormgegeven.

Een van de mogelijkheden is om het kerkgebouw daarvoor in te zetten. Een gemeente kan er bijvoorbeeld voor kiezen om het kerkgebouw ook buiten de zondag om open te stellen voor iedereen die een heilig moment zoekt (stilte, gebed, een pastoraal gesprek, orgelspel). Er zijn gemeenten die daarvoor speciale voorzieningen treffen, zoals het inrichten van een stiltecentrum.

Je kunt ook verder gaan, door de kerk (hoofden/of nevenruimtes) tot een ontmoetingsplek te maken voor het dorp, de wijk, de stad. Dat geeft ruimte voor activiteiten als een Kliederkerk, een voedselbank, een koffie/ontmoetingsochtend, open podia en debatavonden. Daar is geen monumentale kerk voor nodig; ieder kerkgebouw komt hiervoor in aanmerking. Door er als kerkenraad bewust voor te kiezen om van de kerk een ontmoetingsplek te maken voor dorp of buurt, verlaag je de drempel voor activiteiten als een geloofscursus, een eettafel of een pioniersplek.

Door er als kerkenraad bewust voor te kiezen om van de kerk een ontmoetingsplek te maken voor dorp of buurt, verlaag je de drempel voor activiteiten.

Facilitair, passende huisvesting

Een kerkgebouw dient ervoor om de kerkelijke gemeente te faciliteren zodat er kerkdiensten worden gehouden, de liturgie wordt gevierd (zie hiervoor), maar ook ter ondersteuning van allerlei andere kerkelijke activiteiten. De huisvesting moet passen bij de behoefte. Vaak meten we die behoefte af aan het aantal gemeenteleden en het kerkbezoek. Zo kan een kerk te klein worden, maar ook (en dat gebeurt vaker): te groot. Het kan ongemakkelijk voelen om als kleine gemeente te kerken in een te groot gebouw. Het gebouw kan een te ruime jas worden, zowel liturgisch, praktisch als financieel.

Relevant is dan ook de vraag: wat is het alternatief? Wat zijn de mogelijkheden om het gebouw aan te

8. Als het kerkgebouw een beschermd monument is, moet rekening worden gehouden met artikel 2.1 en artikel 3.2a van de wet algemene bepalingen omgevingsrecht (WABO): voor wijzigingen aan een monumentaal kerkinterieur is een vergunning vereist (2.1.). Als het gaat om 'wezenlijke belangen', zoals liturgische overwegingen, biedt artikel 3.2a een versterkte positie voor de kerkeigenaar.

passen? Kan de ruimte geschikt worden gemaakt voor het vieren van de liturgie in de nieuwe context? Kan de inrichting van kerkzaal en nevenruimtes geschikt worden gemaakt voor nevengebruik? Elk gebouw heeft een ontstaansgeschiedenis en een 'ziel' die daarmee samenhangt. Tegelijk gaat de tijd verder en vraagt het kerk-zijn van vandaag en het mogelijk gebruik door derden veelal om aanpassingen. Wat verlies je als je het kerkgebouw afstoot? Wat win je als je samengaat met een andere gemeente, een kleiner onderkomen zoekt, een huisgemeente wordt wellicht?

Bedrijfsmatig-financieel

Een kerkgebouw heeft ook een bedrijfsmatige kant: je wilt dat inkomsten en uitgaven met elkaar in balans zijn. Als het aantal gemeenteleden afneemt en daarmee ook de financiële bijdragen, dan vraagt dat erom de tering naar de nering te zetten. Mogelijk dat er vermogen is om onderhoud en exploitatie van het kerkgebouw nog jaren te betalen. De vraag is dan: hoeveel geld geven we naar verhouding uit aan ons kerkgebouw? En hoe beoordelen we dat? Zouden we als gemeente eventueel andere dingen met dat geld kunnen of moeten doen? En ook: hoe ziet onze gemeente er over 10-20 jaar uit? Kan en wil zij dan de kosten van het kerkgebouw nog opbrengen? Of kunnen we daar beter al op anticiperen? Als de behoefte (aan de ruimte die het kerkgebouw biedt) afneemt, dan kan een kerkenraad de keuze maken ervoor te zorgen dat het aanbod weer gaat passen bij de vraag. Dat kan betekenen dat gebouwen worden verkocht of overgedragen aan een Stichting Oude Kerken.⁹ Idealiter levert dat voldoende op ter versterking van de eigen financiële positie (door extra eenmalige inkomsten en/of verlaging van de lasten).

Een kerkenraad heeft ook meer praktische overwegingen die hij zal willen meewegen wanneer hij een visie formuleert: in welke mate is het kerkgebouw geschikt om de doelstellingen van de gemeente te bereiken?

Het financiële rekenwerk kan ook op een andere manier passend gemaakt worden: niet de kosten verminderen, maar de opbrengsten verhogen, bijvoorbeeld door nevengebruikers te zoeken of aanvullende activiteiten (tentoonstellingen,

concerten, lezingen) te organiseren die geld opbrengen. Dat is soms makkelijker gezegd dan gedaan. Je zult goed moeten onderzoeken of de inspanningen die je gaat verrichten zich inderdaad zullen 'uitbetalen' en opwegen tegen de kosten en de extra inzet van vrijwilligers.

Je kunt nog een stap verder gaan door het kerkgebouw vooral te zien als een kans: door de kerk (meer) in het middelpunt te plaatsen van de dorpsgemeenschap, de buurt of het dorp, kun je de gemeenschap betrekken bij het gebouw en hen moreel mede-eigenaar maken. De vraag 'Wie doet er straks als laatste het licht uit?' maakt plaats voor de vraag 'Wie mag in het gebouw het licht aan doen?' Dit kan directe inkomsten opleveren, maar veel belangrijker is het indirecte profijt: de bereidwilligheid van de buurt of het dorp om zich in te zetten voor zinvol gebruik en instandhouding van het kerkgebouw, bijvoorbeeld door persoonlijke inzet, maar ook door crowdfunding, lobby.

Duurzaamheid

Een toekomstgerichte visie op een kerkgebouw vraagt ook om aandacht voor duurzaamheid. Met name maatregelen om energie te besparen (isolatie, gebruik ledverlichting) of terug te winnen (zonnepanelen) worden al in veel kerken toegepast. Wanneer een kerkenraad plannen heeft om een kerkgebouw aan te passen (voor nieuw of gezamenlijk gebruik) is het handig om meteen duurzaamheidsmaatregelen te nemen. Het netwerk van Groene Kerken biedt hiervoor tal van adviezen. Ook de overheid stimuleert bij monumentale kerken het toepassen van duurzaamheidsmaatregelen en geeft daarbij ondersteuning, bijvoorbeeld via de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg.

Wanneer je met duurzaamheid aan de slag gaat, blijkt het vaak heel goed mogelijk mensen uit het dorp of de wijk hiervoor te interesseren. Jonge mensen, mensen die in hun werk bezig zijn met duurzaamheid. Als je wilt, heb je zo een adviescommissie bij elkaar die van harte bereid is hier, zonder betaling, aan mee te werken. Dit is praktisch handig, maar net zo belangrijk is dat je met deze hulp van het kerkgebouw een gezamenlijke verantwoordelijkheid maakt en buurt of dorp medeverantwoordelijk maakt voor de toekomst van het gebouw.

9. Voorbeelden: de Stichting Oude Groninger Kerken, Stichting Alde Fryske Tsjerken, Stichting Oude Gelderse Kerken.

Emotie

Naast de genoemde overwegingen dient een kerkenraad ook rekening te houden met de emoties die samenhangen met het eigen kerkgebouw. Gemeentelieden zijn eraan gehecht: door jarenlang kerkbezoek, kinderen die er zijn gedoopt, partners die vanuit deze kerk zijn begraven. Bovendien leeft het besef dat het kerkgebouw een erfenis is van vorige generaties geloofsgenoten, een erfenis waar zuinig mee omgesprongen moet worden. Je wilt niet te boek staan als de kerkenraadsleden of kerkrentmeesters die die erfenis verkwanseld hebben.

Het kerkgebouw is een erfenis van vorige generaties geloofsgenoten, een erfenis waar zuinig mee omgesprongen moet worden.

Het vergt veel tact, geloof en visie om daar op de juiste manier mee om te gaan. En ook als de gemeente niet meer samenkomt, is het kerkgebouw niet weg. De herinneringen en verhalen leven eindelijk veel langer voort, inclusief de behoefte terug te gaan naar de plek van dopen, trouwen en rouwen.

10. Zie groenekerken.nl.

11. Zie stichtingerm.nl/publicaties/verduurzaming-kerkgebouwen.

3. Maatschappelijke perspectieven

In de vorige twee hoofdstukken hebben we gekeken naar de theologische en kerkelijke (praktische) perspectieven op de betekenis van een kerkgebouw. Dit zijn perspectieven waarin de kerkelijke gemeente centraal staat. De vierde pijler in de visienota *Van U is de toekomst* (2020) is 'Midden in het leven'. Dat betekent dat als we bezig zijn met kerkgebouwen en het gebruik ervan, we ons rekenschap moeten geven van hoe de samenleving zich daartoe verhoudt. Het is belangrijk om ook van buiten naar binnen te kijken: hoe kijkt de samenleving, de dorpsgemeenschap, hoe kijken de bewoners van wijk of stad naar het kerkgebouw? Hebben zij er misschien ook iets over te zeggen? We gebruiken hiervoor de term 'maatschappelijke perspectieven'.

Stedenbouwkundig

Van het middelpunt van het leven tot aan de rand van een slaapwijk, een kerkgebouw staat nooit zomaar ergens. Veel kerkgebouwen zijn als vanzelfsprekend het hart van dorpen, steden en wijken. Met kerktorens als ankerpunten in een stedenbouwkundig ontwerp. In de praktijk fijne oriëntatiepunten: 'Als ik de toren zie dan weet ik dat bijna thuis ben.' De vanzelfsprekende en prominente plek is soms tenietgedaan door groei. Vandaag de dag treffen we kerkgebouwen aan op verwachte en onverwachte plekken. Aan de rand van uitbreidingswijken, alsof er op het laatste moment bedacht werd dat er nog een kerk moest komen. Tussen twee kernen in, misschien als een soort polderoplossing zodat niemand de kerk om de hoek had. Gelegen aan mooie waterpartijen zonder verdere voorzieningen. Aan doorgaande wegen. Soms ook anoniem onder woongebouwen midden in de winkelstraat of ergens op een bedrijventerrein.

Veel kerkgebouwen zijn als vanzelfsprekend het hart van dorpen, steden en wijken. Met kerktorens als ankerpunten in een stedenbouwkundig ontwerp.

Als de gemeente niet meer samenkomt, is de kerk niet weg. Het gebouw staat er (nog) en neemt z'n plek in. Centraal in het dorp, als toonbeeld van religieus en economisch leven van weleer. De

verschijning van een beeldbepalende kerk kan zo sterk zijn dat het eigenlijk niet uitmaakt wat er onder het dak gebeurt. Ook een leegstaande en afgesloten kerk vormt een vanzelfsprekend onderdeel van de gebouwde omgeving.

Architectonisch

De architectuur is zo divers als het kerkenlandschap zelf. Dat laten we even voor wat het is. Een toren verraadt meestal de aanwezigheid van een kerkgebouw. Hoewel er ook genoeg kerkgebouwen zijn waar de toren ontbreekt of slechts subtiel aanwezig is. Vaak is vrijwel meteen duidelijk dat het kerkgebouw geen woongebouw, winkel of kantoor is. Je hoeft je vrijwel nooit af te vragen wat de functie is of is geweest. Dit geeft kerkgebouwen een eigen plek in het weefsel van steden en dorpen. Tussen de rijtjes van huizen, winkels, kantoren en bedrijventerreinen liggen de kerkgebouwen. Als krenten in de pap. Of als het zout der aarde, zoals kerkmensen zouden kunnen zeggen. Dat wissel je niet zomaar in voor een appartementencomplex dat overal zou kunnen staan. Dan lossen de ankerpunten op in de monofunctionele massa van de vinexwijk of stedelijke bouwblokken.

Cultureel

Onder kerkgebouwen bevinden zich bovengemiddeld veel gemeentelijke en Rijksmonumenten (in de Protestantse Kerk in Nederland is dat 55%). In de grootte, de vorm, de verhalen die de stenen en de beelden vertellen, op allerlei manieren wordt met stenen het evangelie verteld, maar ook dat een stad of dorp betekenis heeft en zich zo'n gebouw kan veroorloven. Het rijkgeschakeerde kerkelijk leven laat zich ook deels aflezen aan de gebouwen. In die zin is het niet verwonderlijk dat kerkgebouwen aantrekkingskracht uitoefenen op mensen met interesse in geschiedenis en architectuur.

Sommige gebouwen hebben kwaliteiten die bescherming verdienen. Dat betekent dat je als kerkelijke gemeente zomaar schatbewaarder bent van nationaal of lokaal religieus erfgoed.

Met een status als monument wordt een kerkgebouw meteen ook een stukje van de samenleving. Anderen hebben bedacht dat het goed is dat het gebouw kwaliteiten heeft die bescherming verdienen. Het mag niet zomaar verdwijnen. Dat betekent dat je als kerkelijke gemeente misschien ongewild ook schatbewaarder bent van nationaal of lokaal religieus erfgoed. Dat is een extra verantwoordelijkheid die zwaar weegt en misschien slechts voor een deel is op te vangen via bijdrage van geïnteresseerde toeristen en vrienden.

Gedeeld 'eigenaarschap'

Hoewel veel kerkgebouwen alleen opengaan voor de erediensten en andere kerkelijke activiteiten, zijn het min of meer publieke gebouwen. Wie is er niet vanwege verkiezingen weleens gaan stemmen in een kerkgebouw of heeft iets gekocht op de jaarlijkse bazaar in en om het kerkgebouw? Bij veel kerkgebouwen gaat de publieke functie nog verder en vinden er allerlei sociale en maatschappelijke activiteiten plaats. Dat brengt de vraag naar voren wie eigenlijk de eigenaar van het kerkgebouw is. Formeel is dat de kerkelijke gemeente, hierin vertegenwoordigd door het college van kerkrentmeesters. Gevoelsmatig zijn alle gemeenteleden eigenaar. Maar je kunt het ook veel breder zien. Ook de samenleving (de buurt, het dorp, de stad) ervaart emotioneel eigenaarschap. Ook als mensen niet kerkelijk meeleven, beleven ze het toch als hun kerk(gebouw). De kerk als instituut heeft voor hen misschien afgedaan, maar het gebouw heeft een warm plekje in hun hart. Als er dan verandering op komst is, komt de buurt of het dorp in actie. Als de nieuwe functie niet bevalt, veel drukte meebrengt of sloop dreigt, dan is een actiecomité snel gevormd.

De kerk als instituut heeft misschien afgedaan, maar het kerkgebouw heeft een warm plekje in het hart van velen. Als er dan verandering op komst is, komt de buurt of het dorp in actie.

Of je wilt of niet, de samenleving, het dorp of de wijk, heeft vaak een mening over het kerkgebouw. Hoe ga je daar als kerkenraad mee om? Honoreer je die mening? Benut je die kans om verbinding te leggen met de buurt en laat je haar meepraten? Het proces binnen de kerkelijke gemeente is vaak al complex en gevoelig genoeg, maar het is de moeite

waard om ook de mening van de omgeving te peilen en mee te laten tellen.

Economisch

Economie en kerk zijn misschien meer verweven dan we op het eerste gezicht denken. Kerkgebouwen werden vroeger opgericht op plekken waar macht en welvaart zich concentreerden. In combinatie met de nodige bedrijvigheid in en om het gebouw was het kerkgebouw een uiting van economische kracht en potentie. Je zou het kunnen zien als een soort voorloper van de hedendaagse wolkenkrabber. Niet zelden stond de omvang van het kerkgebouw symbool voor wat een regio voor elkaar kon krijgen. Zo is de bouw van de Groote Kerk van Maassluis gefinancierd door heffingen op de haringvangst; en die opbrengst was zo goed dat de Amsterdamse Noorderkerk als voorbeeld kon dienen.

Het onderhoud van kerkgebouwen kan als een molensteen om de nek van de kerkrentmeesters hangen. Wanneer sluiting in beeld komt, wordt de locatie een plek met verdien capaciteit.

Nu verhouden kerkgebouwen zich op een andere manier tot het economisch systeem. Het onderhoud kan als een molensteen om de nek van de kerkrentmeesters hangen. Wanneer sluiting in beeld komt, wordt de locatie een plek met 'verdien capaciteit'. Zeker op plaatsen waar woningen tekort zijn, komt herbestemming of sloop/nieuwbouw al snel in beeld als financieel aantrekkelijke optie. Met de middelen die beschikbaar komen uit de verkoop kan de gemeente andere activiteiten en gebruik van gebouwen continueren. Een parallel met de verkoop van andere maatschappelijke voorzieningen zoals scholen, buurt- en wijkcentra, ligt voor de hand. Moet de kerkelijke gemeente gaan voor de hoogste opbrengst of voor de meeste maatschappelijke meerwaarde?

4. Keuzes maken: de toekomst van een kerkgebouw

In de vorige hoofdstukken hebben we drie verschillende invalshoeken beschreven waarmee je naar de betekenis van kerkgebouwen kunt kijken:

- De **theologische** invalshoek helpt om te bepalen: hoe kijken we als gelovigen aan tegen de betekenis van ons kerkgebouw?
- De **kerkelijke** invalshoek helpt om te bepalen: hoe kijken we aan tegen een kerkgebouw als 'middel' om de doelstellingen van onze gemeente te verwezenlijken?
- De **maatschappelijk** invalshoek helpt om te bepalen: welke betekenis heeft ons kerkgebouw voor ons dorp, onze buurt of onze stad? Welke verantwoordelijkheid hebben wij (daarom) voor het beheren en bewaren van dit erfgoed? Maar ook: welke kansen geeft dit voor gezamenlijk gebruik, het maken van verbinding tussen kerk en omgeving, en het delen van verantwoordelijkheid?

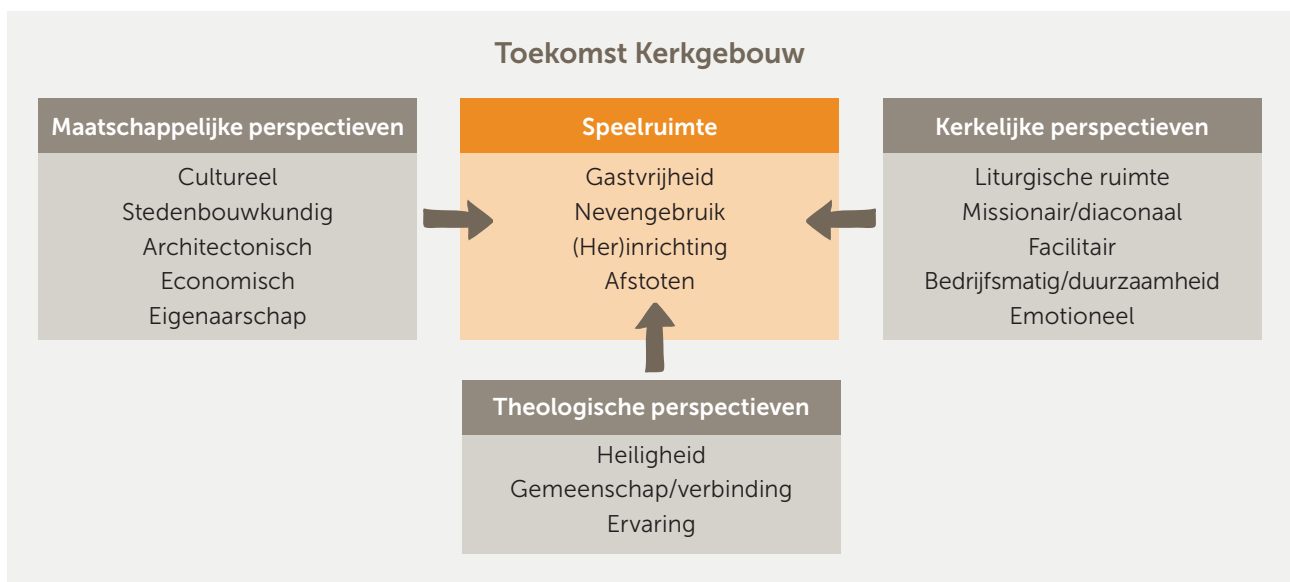
Deze invalshoeken staan naast elkaar. Je hebt ze alledrie nodig wanneer je als kerkenraad besluiten wilt nemen over het kerkgebouw dat aan jouw zorg is toevertrouwd. Tezamen bepalen ze de **speelruimte** voor het bepalen van een visie. Binnen elke invalshoek zijn ook weer keuzes aan

de orde. Dat geeft meteen aan hoe ingewikkeld het kan zijn om een visie te ontwikkelen voor een kerkgebouw. Doel van deze nota is niet om daarvoor een compleet toepasbaar model te ontwikkelen, maar om het denkkader te schetsen.¹² In bijlage 1 beschrijven we een stappenplan hoe je als gemeente een visie op je kerkgebouw kunt formuleren.

Het is best ingewikkeld om een visie te ontwikkelen voor een kerkgebouw. Doel van deze nota is niet om daarvoor een compleet toepasbaar model te ontwikkelen, maar om het denkkader te schetsen.

Hieronder beschrijven we een model waarin alle genoemde perspectieven samenkomen. De ruimte om deze perspectieven tegen elkaar af te wegen, is de 'speelruimte'. Die afwegingen bepalen bijvoorbeeld de ruimte die er is om:

- de kerk open te stellen voor mensen die je als gast wilt verwelkomen (gastvrijheid)
- de kerk te delen met andere organisaties, eventueel na een verbouwing (nevengebruik)



12. Een dergelijk model is bijvoorbeeld uitgewerkt in het *Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Uitgeverij Boekencentrum, 2011. Dit handboek is alleen nog antiquarisch verkrijgbaar. De VKB (kerkrentmeester.nl) heeft actueel materiaal beschikbaar voor kerkenraden/kerkrentmeesters om hen te ondersteunen bij het formuleren van visie en beleid voor hun kerkgebouw(en).

- de kerk anders in te richten, bijvoorbeeld om de kerk meer tot een 'passende jas' voor de gemeente te maken of beter te laten aansluiten bij de liturgie van de gemeente of missionaire en/of diaconale activiteiten (herinrichting)
- de kerk te verkopen (afstoten); waarbij de vraag is: aan wie wel en aan wie niet?

Het verdient aanbeveling om bij deze afweging het theologische perspectief als basis, als uitgangspunt te nemen. De accenten die een gemeente/kerkenraad daarbij legt, bepalen mede de waarde die aan elementen uit de andere perspectieven wordt gegeven.

Om een paar voorbeelden te geven: wanneer in de theologische visie van de gemeente vooral de **heiligheid** voorop staat, dan is de kerk in de eerste plaats de plek waar God ons wil ontmoeten, waar de lofzang gaande wordt gehouden, de liturgie wordt gevierd en de sacramenten worden bediend. Het kerkgebouw is dan op de eerste plaats een 'heilige plaats'. Binnen zo'n visie ligt het minder voor de hand om andere activiteiten in de kerk te laten plaatsvinden, of het kerkgebouw te delen met andere organisaties. Herinrichten is mogelijk, zolang dat plaatsvindt ten dienste van de liturgie, de ontmoeting van de mens met de Allerhoogste. De kerk afstoten is zeer pijnlijk, alsof God uit het midden van de gemeente verdwijnt.

De essentie is dat de kerk zich met al haar beschikbare middelen ten dienste stelt van de verkondiging van Gods Koninkrijk, dus ook met haar gebouwen, zowel in onze dorpsgemeenschappen als in de stedelijke gebieden.

Staat in de theologische visie van de gemeente de **gemeenschap** centraal (de ontmoeting van mensen met God en met elkaar), dan is het kerkgebouw ook een heilige plek (zeker op zondag), maar is het makkelijker om de buitenwereld in het kerkgebouw toe te laten door er andere activiteiten te organiseren, en door het gebouw met andere organisaties te delen. Vaak zal het zo zijn dat het nevengebruik wel moet passen bij de doelstellingen van de kerkelijke gemeente. Uitgangspunt is dan dat het gebouw van een (wijk)gemeente ook op een andere manier kan worden ingezet in het kader van Gods Koninkrijk dan alleen voor de bediening van Woord en sacramenten. Dat kan via

het onderdak bieden aan bestaande organisaties en evenementen, maar ook door zelf als kerk nieuwe 'ondernemingen' te starten. Dat daar ook huuropbrengsten, entreegelden, giften, donaties, subsidies of inkomsten tegenover staan, is logisch. Maar dat is niet de essentie. De essentie is dat de kerk zich met al haar beschikbare middelen ten dienste stelt van de verkondiging van Gods Koninkrijk, dus ook met haar gebouwen, zowel in onze dorpsgemeenschappen als in de stedelijke gebieden.

Afstoten van de kerk is pijnlijk, maar de ontmoeting als gelovigen met elkaar en met de mensen om je heen kan ook gerust op een andere plaats gebeuren. Waar gelovigen elkaar ontmoeten, daar is God in hun midden.

Ligt het accent op de **ervaring van mensen**, dan creëren mensen zelf heilige plekken, daarvoor is een kerkgebouw niet per se nodig. Zo'n heilige plek kan een persoonlijke gebedshoek in de eigen woning zijn, een klooster of andere pleisterplaats die je regelmatig bezoekt, maar ook een vast contact in een digitaal netwerk als MijnKerk.nl. Binnen deze visie is een kerkgebouw niet strikt noodzakelijk, al kun je er als kerkgemeenschap ook bewust voor kiezen om mensen een dergelijke persoonlijke heilige plek te bieden; een kapel of stilteplek waar een kaarsje kan worden aangestoken, waar stilte gezocht en gevonden wordt. Zolang die 'persoonlijke plek' in de kerk gewaarborgd kan worden, is gebruik door anderen, verwant aan de kerk of niet, goed mogelijk. Het is zelfs denkbaar dat het kerkgebouw vooral benut wordt als inkomstenbron, bijvoorbeeld voor tentoonstellingen of concerten. Afstoten van de kerk is jammer, maar een besluit daartoe kan toch makkelijk genomen worden, omdat het de kern van de heiligheidservaring niet in de weg staat. Hoe een gemeente deze afweging maakt, hoe ze de ruimte benut die er binnen een protestantse visie bestaat, dat bepaalt zij zelf.

Tot slot

Ons kerk-zijn speelt zich af tussen traditie en toekomst. Naast 'gastvrijheid' is 'toekomstgerichtheid' een trefwoord in de visienota van de Protestantse Kerk anno 2020. Hierbij is ook Jezus' gelijkenis van de talenten een waardevol beeld. Met deze visienota voor ogen ligt het minder voor de hand om ongeschonden vast te houden en door te geven wat werd ontvangen; eerder zullen we

proberen de traditie voort te zetten, met respect voor wat ontvangen werd, in creativiteit naar nieuwe mogelijkheden toe. Dat geldt ook voor de visie op onze gebouwen. Als de kerk *reformata, semper reformanda* is - altijd iets onafs houdt - en Gods volk onderweg is, dan kan het niet zo zijn dat gebouwen, ook die met een maatschappelijke monumentale status, onaantastbaar worden 'in hun oorspronkelijke staat' (wat dat dan in veel gevallen ook moge zijn).

Als de kerk 'reformata, semper reformanda' is - altijd iets onafs houdt - en Gods volk onderweg is, dan kan het niet zo zijn dat gebouwen onaantastbaar worden.

Als wij een aantal historische gebouwen willen conserveren 'in hun oorspronkelijke staat' is dat iets voor het openluchtmuseum, maar niet geschikt voor de meeste gemeenten van een levende kerk zoals de Protestantse Kerk die wil zijn. Als in een protestantse visie op kerk-zijn ook de plaats van samenkomst iets profetisch dient te weerspiegelen, iets van de dynamiek van de Geest dient te representeren, dienend is aan een aloude maar ook aan een innovatieve muziekcultuur, aan oudere maar ook aan nieuwere vormen van avondmaalsviering, aan de eisen van duurzaamheid en inclusiviteit, dan dient er niet alleen in de gebruiksmogelijkheden maar ook in de bestemming en het nevengebruik speelruimte te zijn. Daarin dient een verstandige middenweg bewandeld te worden tussen respect voor wat er is en ruimte voor wat nodig geacht wordt voor de kerk van de toekomst.

5. Hoe verder?

In deze nota is een protestantse reflectie geboden op de betekenis van het kerkgebouw. Daarbij is duidelijk geworden dat meerdere invalshoeken een rol spelen. Protestants is het om die invalshoeken vanuit de plaatselijke context van een gemeente met elkaar in een bepaalde verhouding te brengen. Een gemeente kan de genoemde invalshoeken en de bezinning daarop hanteren om zelf een eigen afweging te maken. Zij kan zo - tegen de achtergrond van noties die in de protestantse traditie van belang zijn - haar eigen visie op bezit en gebruik van haar kerkgebouw(en) formuleren en in een beknopt document vastleggen. Ook in de communicatie met andere partijen (overheden, medegebruikers) is dit een belangrijk gegeven.

Om deze afweging als kerkenraad, als kerkelijke gemeente te maken, hebt u tijd nodig en een goed plan. Ook als u als kerkenraad op dit moment nog geen aanleiding ziet om 'met uw kerkgebouw aan de gang te gaan' kan het zinvol zijn om met de in deze nota beschreven visie en invalshoeken aan het werk te gaan. Wat is voor uw gemeente van belang? Wat zijn uw afwegingen? En tot welke keuzes gaat dat leiden, op korte of op lange termijn? Het aanvullende toerustingsmateriaal op de website van de Protestantse Kerk kan u hierbij van dienst zijn. (Op te vragen via info@protestantsekerk.nl.)

Misschien ziet uw gemeente op tegen het maken van lastige keuzes. De ervaring leert dat het aangaan van het gesprek in uw gemeente over de betekenis van uw kerkgebouw tegelijk ook veel positieve energie kan losmaken! We wensen u hierbij veel succes toe.

Bijlage 1:

Voorzet ontwikkelen lokale visie op kerkgebouw

Vooraf

Deze bijlage hoort bij de nota 'Speelruimte gezocht. Protestantse visie op kerkgebouwen'.

Deze nota geeft een protestantse reflectie op de betekenis van het kerkgebouw. De nota maakt duidelijk dat bij het formuleren van zo'n visie meerdere invalshoeken een rol spelen. Een gemeente kan de genoemde invalshoeken en de bezinning daarop hanteren om zelf een eigen afweging te maken. Zij kan zo haar eigen visie op bezit en gebruik van haar kerkgebouw(en) formuleren en in een beknopt document vastleggen. Ook in de communicatie met andere partijen (overheden, medegebruikers) is dit een belangrijk gegeven. Het opstellen van een lokale kerkenvisie is daar een concreet voorbeeld van.

Deze bijlage bevat een voorzet voor het opstellen van één A4'tje: 'De toekomst van ons kerkgebouw.' Dat A4'tje kun je als gemeente van de Protestantse Kerk nodig hebben om het gesprek aan te gaan met de burgerlijke gemeente in het kader van een lokale kerkenvisie.

Net zo belangrijk als het A4'tje is het proces dat eraan vooraf gaat: het gesprek over de betekenis van het kerkgebouw van de (wijk)gemeenten in het college van kerkrentmeesters, de kerkenraad, de diaconie en wellicht de hele gemeente. Ook als u als kerkenraad op dit moment nog geen aanleiding ziet om 'met uw kerkgebouw aan de gang te gaan', kan het zinvol zijn om er eens goed voor te gaan zitten en een langetermijnvisie voor uw kerkgebouw(en) te formuleren. Wat is voor uw gemeente van belang? Wat zijn uw afwegingen? En tot welke keuzes gaat dat leiden, op korte of op lange termijn? De nota 'Speelruimte gezocht' geeft voor het ontwikkelen van zo'n visie een aantal bouwstenen.

Het stappenplan

In deze bijlage beschrijven we de stappen die je als kerkenraad/gemeente kunt zetten om tot een gedeelde, weloverwogen visie op het kerkgebouw te komen. Uitgangspunt daarbij zijn de bouwstenen uit de nota 'Speelruimte gezocht'.

Het stappenplan bestaat uit een aantal vragen, bedoeld als kapstok om het gesprek aan te gaan in de gemeente, en basis voor uw visie. De vragenlijst begint met een aantal praktische vragen. Daarna komen meer inhoudelijke onderwerpen aan de orde.

Beschikt uw gemeente over meerdere kerkgebouwen, vul de vragenlijst dan voor ieder afzonderlijk gebouw in.

1. Gegevens van uw kerkgebouw

- Naam:
- Adres:
- Monumentenstatus (rijks-, gemeentelijk of provinciaal monument): ja/nee
- Aantal zitplaatsen (volgens gebruiksvergunning):

Wat zijn de pluspunten van uw kerkgebouw? Denk daarbij aan architectuur, akoestiek, kunst, ligging, (roerend) erfgoed, orgel(s), beleving, comfort, functionaliteit, sfeer. Gebruikt u deze pluspunten voldoende als het gaat om het maximaal benutten van uw kerkgebouw?

Zijn er minpunten? (Denk naast de al genoemden onderwerpen aan energieverbruik, omvang (te groot, te klein), onderhoudslasten.) Heeft u plannen om deze aan te pakken?

2. Gebruik van uw kerkgebouw

- Frequentie kerkdiensten:
- Wordt uw kerkgebouw door andere kerkgemeenschappen gebruikt? Krijgt u hier weleens verzoeken over?
- Kent uw kerkgebouw breder gebruik (concert, bijeenkomst, anders) en zo ja, hoe vaak? Wie gebruiken de kerk? Wat zijn uw motieven om de kerk voor nevengebruik beschikbaar te stellen (financieel, gastvrijheid bieden, verbinding leggen)?
- Hoe kijkt u in het algemeen aan tegen het gebruik van uw kerkgebouw: uitsluitend of vooral bestemd voor de kerkdiensten (en eigen activiteiten) of ziet u mogelijkheden voor (nader):
 - cultureel gebruik (concerten, bijeenkomsten, tentoonstellingen)
 - missionair gebruik (openstelling, stiltecentrum, meditatie)
 - diaconaal gebruik (eettafel, inzamelpunt voedselbank, diaconaal spreekuur, inloopochtend)?

- Welke overwegingen hebt u om uitbreiding van het gebruik van uw kerkgebouw wel of juist niet te overwegen? Zijn dit theologische overwegingen of (meer) praktische overwegingen? Zijn er activiteiten die volgens u echt niet passen in uw kerkgebouw? En waarom niet?
- Hoe noodzakelijk is het voor uw gemeente om het huidige kerkgebouw te blijven gebruiken? Kunt u niet zonder? Of zou u ook gerust een ander onderkomen kunnen zoeken? En is dat dan een andere, kleinere kerk? Of mag dat ook een gymzaal zijn of een aula van een school? Welke uitgangspunten liggen achter deze keuze?

gemeente om u hierin te adviseren. Kijk voor tips ook in bijlage 2 (over het overheidsprogramma 'Toekomst religieus erfgoed').

3. Draagvlak

- Hoeveel vrijwilligers zijn bij het gebruik en beheer van uw kerkgebouw betrokken?
 - uit uw gemeente:
 - uit een wijdere kring:
- Bestaat er een stichting 'Vrienden van dekerk' rond dit kerkgebouw of is er een andere manier waarop een bredere kring dan de leden van uw gemeente behulpzaam is bij het behoud van dit kerkgebouw? Zie u mogelijkheden om de betrokkenheid van het dorp of de buurt bij het kerkgebouw (verder) te versterken?
- Hoe kijkt u er tegenaan als het dorp of de buurt zich ook 'eigenaar' voelt van uw kerkgebouw en daarom wil bijdragen aan het behoud en/of het gebruik van het kerkgebouw? Ziet u dat vooral als een kans of vindt u dat lastig? En waarom is dat zo?

4. Beleidsmatige aandachtspunten

- Heeft uw gemeente voldoende inzicht in het financieel meerjarenperspectief van uw kerkgebouw? En hoe ziet dat perspectief eruit?
- In verband daarmee: heeft u een goed beeld van de onderhoudskosten van uw kerkgebouw? En hoe ziet dat beeld eruit?
- Heeft het kerkgebouw (tot nu toe) een specifieke paragraaf in het beleidsplan van uw gemeente? Zo ja, zou versterking mogelijk zijn? Zo nee, is dat een gemis of kan het gerust zonder?

5. Het A4'tje

Als het goed is, helpt deze inventarisatie u om in kort bestek de toekomst van uw kerkgebouw te schetsen. Heeft u veel informatie? Dan is het handig om eerst een wat uitgebreider stuk te schrijven waarin u als kerkenraad/gemeente uw visie op de betekenis en het gebruik van uw kerkgebouw beschrijft op de wat langere termijn. Daarna kunt een poging wagen om die visie samen te vatten tot één A4. Schakel zo nodig hulp in van buiten uw

Bijlage 2:

Landelijk programma 'Toekomst religieus erfgoed'

Ook de overheid heeft aandacht voor kerkgebouwen. In 2018 heeft de landelijke overheid een speciaal programma gelanceerd, 'Toekomst religieus erfgoed'.¹³ Met dit programma wil de overheid een duurzaam toekomstperspectief voor al het religieus erfgoed bevorderen.

van het religieus erfgoed ter plaatse. Inmiddels hebben 140 gemeenten (van de 350) een dergelijke visie ontwikkeld. Wanneer eenmaal een visie is ontwikkeld, komt het op de uitvoering aan. Het is belangrijk dat kerkelijke gemeenten zich voldoende toegerust weten om daaraan bij te dragen.

Het Nederlands religieus erfgoed is ongekend rijk en kan rekenen op draagvlak bij een breed publiek. Het draagvlak voor monumentale kerken, kloosters en hun interieurs is er, ongeacht of men zelf te kerke gaat of niet en geldt zowel jong als oud. Door een teruglopend kerkbezoek staat het voortbestaan van veel kerken onder druk. Zo wordt het voor de eigenaren steeds moeilijker om het onderhoud van de gebouwen te bekostigen. Voor kloosters geldt dat het aantal actieve religieuzen drastisch afneemt. Gevolg is dat een grote groep monumentale kerken en kloosters voor de eredienst gesloten worden, worden herbestemd of dat soms zelfs sloop dreigt.

Het kabinet zet actief in op de toekomst van het religieus erfgoed. Op 10 november 2018 is een samenwerkingsovereenkomst ondertekend namens overheden, kerkeigenaren en vertegenwoordigers van erfgoed- en burgerorganisaties. Het doel van deze overeenkomst is een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor het religieus erfgoed. Om dat te bereiken moet ál het religieuze erfgoed in samenhang gezien worden. Kerkgebouwen, synagogen en moskeeën van alle tijden, van alle geloven, monumentaal en niet-monumentaal.

bron: toekomstreligieuserfgoed.nl

Lokale kerkenvisie

Een onderdeel van dit programma is het bevorderen van zogenoemde 'lokale kerkenvisies'. Idee is dat op lokaal niveau de burgerlijke overheid en kerken tezamen een visie formuleren op de toekomst

Ondersteuning

Het programma 'Toekomst religieus erfgoed' zorgt ook voor het ontwikkelen en beschikbaar stellen van kennis voor het toekomstbestendig gebruik van kerkgebouwen. De website toekomstreligieuserfgoed.nl bevat onder meer informatie over het ontwikkelen van kerkenvisies, duurzaamheidsmaatregelen en veel voorbeelden (*best practices*) van kerken die op een creatieve manier toekomstbestendig zijn gemaakt.

13. Dit programma loopt tot en met 31 december 2021. Bekeken wordt of/hoe het programma kan worden voortgezet.

Bijlage 3:

Kerkordelijke bepalingen kerkgebouwen

Wanneer een kerkenraad of college van kerkrentmeesters besluiten wil nemen over een kerkgebouw, is het belangrijk om kennis te nemen van wat in de kerkorde van de Protestantse Kerk geregeld is op dit punt. De kerkorde is het 'statuut' dat van toepassing is op alle gemeenten die behoren tot de Protestantse Kerk.

In deze bijlage zetten we de belangrijkste bepalingen op een rij. We verwijzen daarbij naar artikelen uit de zogenoemde *ordinanties*. (Voorbeeld: ord. 5-8 = artikel 8 van ordinantie 5.)

Besluiten over kerkgebouwen zijn van groot belang voor de leden van een gemeente. Daarom dienen deze besluiten goed te worden voorbereid en is er een uitgebreide procedure van toepassing. De volgende onderwerpen zijn hierbij van belang:

- het kerkgebouw
- het overleg met de leden van de gemeente
- de (voorafgaande) instemming van de kerkenraad van die gemeente
- het besluit door het college van kerkrentmeesters van de gemeente
- de voorafgaande toestemming van het classicaal college voor de behandeling van beheerszaken (CCBB) als het een kerkgebouw van cultuur-historische of architectonische waarde betreft.

Tevens van belang zijn de algemene regels over besluitvorming en de mogelijkheid om tegen een genomen besluit bezwaar in te dienen bij een classicaal college voor de behandeling van bezwaren en geschillen.

Het kerkgebouw

Ordinantie 5-8 bevat een aantal bepalingen over het kerkgebouw:

- De zorg voor het kerkgebouw en de goede gang van zaken tijdens de erediensten berust bij het college van kerkrentmeesters (lid 1).
- Over de inrichting van dit kerkgebouw beslist de kerkenraad (lid 2).
- Het kerkgebouw wordt bij voorrang beschikbaar gesteld voor gemeentelijke en kerkelijke doeleinden. Dit gebeurt door het college van

kerkrentmeesters in overleg met de kerkenraad (lid 3). Dit betekent o.a. dat de kerkenraad beslist over evt. verhuurbeleid voor culturele bijeenkomsten en vergaderingen. De concrete uitvoering daarvan berust bij het college van kerkrentmeesters.

- Wanneer een kerkgebouw in gebruik is bij een wijkgemeente, zijn wijkkerkenraad en wijkraad van kerkrentmeesters de handelende partijen, tenzij in de plaatselijke regeling anders is bepaald (lid 4).

Overleg met de gemeente (ord. 4-8-9)

Over ingrijpende zaken zoals het verwerven (aankopen, nieuwbouw), ingrijpend verbouwen, afbreken of op een andere wijze vervreemden van een kerkgebouw dient de kerkenraad de gemeenteleden in de gelegenheid te stellen hun mening kenbaar te maken. Hierbij dienen de voor- en nadelen van de verschillende opties te worden gepresenteerd. Op deze wijze overlegt de kerkenraad met de gemeenteleden alvorens een keus te maken. De kerkenraad zal daarbij moeten ingaan op eventuele tegenargumenten die vanuit de gemeente worden ingebracht.

(Voorafgaande) instemming van de kerkenraad (ord. 11-1-5)

Voordat het college van kerkrentmeesters een (definitief) besluit neemt (bijv. tot verkoop van een kerkgebouw) dient dit voorgenomen besluit eerst aan de kerkenraad te worden voorgelegd om de instemming van de kerkenraad op dit besluit te verkrijgen.

Besluit van het college van kerkrentmeesters (ord.11-1-5)

Nadat het voorgenomen besluit de instemming van de kerkenraad heeft verkregen, kan het college van kerkrentmeesters het definitieve besluit over een kerkgebouw nemen.

Voorafgaande toestemming van het classicaal college voor de behandeling van beheerszaken (CCBB) (ord. 11-7-3)

Als het gaat om een kerkgebouw (of orgel) van cultuurhistorische of architectonische waarde is het college van kerkrentmeesters pas na voorafgaande toestemming van het classicaal college voor de behandeling van beheerszaken bevoegd om een definitief besluit te nemen.

Dit artikel is van toepassing als het kerkgebouw (of orgel) een beschermd monument is. Maar ook zonder monumentenstatus kan uw kerkgebouw een cultuurhistorische of architectonische waarde hebben. Neem zo nodig contact op met het CCBB in uw regio.

Algemene regels over besluitvorming

Bij de bovenvermelde besluitvorming dienen de algemene regels voor besluitvorming zoals deze in de kerkorde zijn vastgelegd in acht te worden genomen (zoals tijdige uitnodiging voor de vergaderingen, quorum en stemming), (ordinantie 4-5).

Bezwaren

De kerkorde van de Protestantse Kerk geeft aan gemeenteleden en organen (zoals een wijkkerkenraad) van de Protestantse Kerk de mogelijkheid om een bezwaar in te dienen tegen een genomen besluit. De regels hiervoor zijn te vinden in ordinantie 12 van de kerkorde.

Een bezwaar kan worden ingediend binnen dertig dagen na de dag waarop de beslissing werd genomen c.q. de dag waarop daarvan redelijkerwijs kon worden kennisgenomen (ord. 12-3-4).

Het indienen van een bezwaarschrift heeft geen schorsende werking. De voorzitter van het bevoegde college voor de behandeling van bezwaren en geschillen is bevoegd om de tenuitvoerlegging van een besluit op te schorten, dan wel een andere spoedvoorziening te treffen, totdat het college een uitspraak heeft gedaan (ord. 12-3-6).

Bron

- Kerkorde Protestantse Kerk in Nederland (zie protestantsekerk.nl)
- Nieuwe toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland (Uitgave KokBoekencentrum, 2018)

Dienstenorganisatie Protestantse Kerk

Joseph Haydnlaan 2a

Postbus 8504

3503 RM Utrecht

Telefoon: (030) 880 18 80

E-mail: info@protestantsekerk.nl

